

denking; hij zal tevens ontwaren, hoe snel wij in onze tijd leven, als hij zich realiseert, dat het echtscheidingsrecht, dat wegens een recente herziening bij de voorbereiding van het NBW aanvankelijk buiten schot werd gelaten, met ingang van 1 oktober 1971 alweer drastisch werd gewijzigd.

Na al het voorgaande menen wij ons in een historisch tijdschrift voor wat betreft de stof van het proefschrift (het huwelijksrecht) te mogen beperken tot enkele onderwerpen, die mede een politieke kant vertonen. Wij wezen er reeds op, dat men niet mag verwachten te stuiten op een tegenstelling Noord-Zuid en evenmin kan men alle Belgen bij voorbaat voor 'clericalen' aanzien. Verstaat men daaronder rooms-katholieken die met weemoed terugverlangen naar de dagen van het ancien régime, dan kan men polarisatie verwachten ter gelegenheid van de regeling van de burgerlijke stand en van de echtscheiding.

Met betrekking tot de burgerlijke stand had nog voor de samenvoeging van Noord en Zuid het Voorlopig Bewind van onze soevereine vorst moeten ervaren, hoezeer deze Franse instelling in grote delen van België (met name ten plattelande) met wantrouwen werd aangezien en in het bijzonder gold de afkeer natuurlijk het voorschrift, dat geen kerkelijke huwelijksplechtigheden mochten worden voltrokken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk. Het Voorlopig Bewind had aanvankelijk op nogal onhandige wijze getracht de gemoederen te kalmeren, maar dit was uitgelopen op een echech, zodat in 1817 de Franse wetgeving weer integraal in ere moest worden hersteld. Het relaas van Huussen wettigt de indruk, dat de zaak in de tweede kamer nogal geruisloos is verlopen. Overigens was het ook niet van zoveel belang, wat men in het BW omtrent het kerkelijk huwelijk zou gelieven te bepalen zolang de strafbepaling van artikel 449 Str., een bepaling die van tijd tot tijd nog wel eens tot strubbelingen leidt (zie HR 22 juni 1971, NJ 1972, 31) in stand bleef.

Wat de mogelijkheid van echtscheiding betreft, is het verhaal voldoende bekend of althans zonder veel moeite te achterhalen. In 1816 blaast de 'Belgische commissie' krachtig van de toren door 'franchement' voor te stellen dit instituut af te schaffen als 'contraire à la nature de l'union conjugale; contraire au bien-être de l'état; et contraire aux principes de la religion catholique', maar er wordt meteen subsidiair een voorstel aan toegevoegd, hetwelk de strekking heeft om het effect ener gerechtelijke ontbinding van een huwelijk, dat voltrokken is naar de regelen van de Katholieke kerk, de facto te beperken tot het effect van een scheiding van tafel en bed (zie 236). En in juli 1822 wordt de mogelijkheid van echtscheiding in het ontwerp 1820 gehandhaafd met een meerderheid van 62 (waaronder 20 zuidelijke) stemmen tegen 18. Er vielen met de Belgen, toen zij op de hoofdzaak (de stijl van het BW) hun zin hadden gekregen, best zaken te doen⁷.

W. F. Prins

G. J. Hooykaas, ed. (met medewerking van een werkgroep onder leiding van J. C. Boogman), *De briefwisseling van J. R. Thorbecke, I, 1830-1833* (Rijks geschiedkundige publicatiën, kleine serie, no. XLII; 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1975, x en 527 blz., f 72,80, ISBN 90 247 1839 2).

In 1955 publiceerde het Historisch Genootschap het eerste deel brieven geput uit het Thorbecke-archief; in 1967 verscheen het derde deel van die uitgave, opnieuw verzorgd door Mevrouw J. Brandt-van der Veen. Toen was al duidelijk dat de opzet van het vervolg

7. Zie Huussen, *De codificatie*, 234, noot 237; H. T. Colenbrander, *Vestiging van het koninkrijk, 1813-1815* (Amsterdam, 1927) 242 vlg. en *idem, Willem I, koning der Nederlanden* (Amsterdam, 1931) I, 324 vlg.

gewijzigd moest worden. Thorbeckes intree in de grote politiek verruimde zijn correspondentie zozeer dat beperking tot wat in het familiearchief bewaard werd, een onharmonisch produkt zou opleveren. Besloten werd te zoeken naar Thorbeckes gehele correspondentie, waar ook in depot, en een keuze daaruit op te nemen in de RGP. Het eerste deel van deze nieuwe opzet ligt nu voor ons.

Niet alles hierin wordt voor het eerst openbaar gemaakt. Met name de belangrijke correspondentie met Groen die hier wordt afgedrukt, werd al door Groen zelf en nog eens in de RGP-uitgave van diens briefwisseling gepubliceerd (hoewel drs Hooykaas de zeven brieven die Groen van 1824 tot september 1830 ontving en in 1873 eveneens drukte, natuurlijk moest weglaten al staan zij uiteraard evenmin in het derde deel van het *Thorbecke-Archief*). Deze vrijgevigheid is geen luxe maar de eenvoudige consequentie van het plan en zij typeert het karakter van de editie. De uitgever heeft niets nagelaten om de lezer van zijn boek te dienen en zodoende een prachtig stuk werk afgeleverd waarvoor de gebruikers hem lang dankbaar zullen blijven. Indien de onderneming op deze wijze kan worden voortgezet, dan zullen we gaan beschikken over een modeluitgave.

Het derde deel van het *Thorbecke-Archief* sloot met Thorbeckes mededeling in de vroege morgen van 2 oktober 1830 dat hij Gent verlaten ging en na met de stoomboot van Antwerpen naar Rotterdam te zijn gereisd in Leiden zou logeren bij zijn vriend Kaathoven. Op 4 oktober, na een bezoek onder andere aan Groen in Den Haag, kwam hij daar aan, zoals we uit Hooykaas' deel leren, diep terneergeslagen over de toestand van het koninkrijk en over zijn eigen toekomst. Wat dat laatste betreft, het is allemaal al spoedig goed gekomen al heeft hij enkele maanden voor de zoveelste keer in zijn leven in ernstige geldnood verkeerd. In maart 1831 werd hij tijdelijk aan de juridische faculteit te Leiden toegevoegd om les te geven in diplomatie en moderne geschiedenis ter vorming van aanstaande staatslieden. Al liet 's konings volhardingspolitiek tegenover België niet toe dat de Hollandse hoogleraren uit Gent een ook formeel vaste benoeming kregen, iedereen was er zich toch van bewust dat Thorbecke nu eindelijk veilig zat op een plaats die hij al sinds vele jaren begeerde. Hij prefereerde, schreef hij, het professoraat boven alle ambten ter wereld en hij verzekerde zijn vader nooit een andere werkkring te zullen aannemen al leek het lidmaatschap van de Tweede Kamer hem wel met een docententaak verenigbaar. Toen de regering er bij hem in 1832 op aandrong om de directie van het *Journal de la Haye* op zich te nemen, bedankte hij dan ook, al vond hij het uiterst jammer dat te moeten doen.

De hier gepubliceerde briefwisseling levert, voorzover ik kan zien, geen nieuw inzicht in Thorbeckes preoccupaties uit deze jaren. Wij zien hem zijn Leidse onderwijs met ijver beginnen en kennelijk al dadelijk met succes. We zien hem bezig met studie en publicistisch werk, een brochure over de Belgische kwestie, het eerste en enige deel van zijn *Algemeen statenstelsel* en artikelen in het *Journal de la Haye*. Aan groot werk zet hij zich niet. Hij is bij uitstek docent en criticus, wat bijvoorbeeld blijkt uit zijn hier in het oorspronkelijke Nederlands afgedrukte grimmige artikelen in het *Journal* naar aanleiding van een boek van Lipman, 'een jood en Amsterdamsche schreeuwerd' zoals hij hem noemde - en zijn lezer van nu weet niet of Thorbecke Lipmans jodendom meer of minder verachtte dan zijn Amsterdammerschap dat hem, als representant van Amsterdams eigenbelang, er toe bracht met genoegen het Verenigd Koninkrijk in tweeën te zien breken.

Thorbeckes belangstelling is nu, voorzover hier blijkt, hoofdzakelijk op de contemporaine geschiedenis en de actualiteit gericht. Daarover correspondeert en publiceert hij. Hij doet dat met kracht en vertoon van zekerheid. Toch is hij natuurlijk niet altijd zo vast in zijn opvattingen als hij beweert. Uit zijn beschouwingen over de Belgische kwestie en de Nederlandse politiek is niet altijd op te maken wat de koning naar zijn mening nu eigenlijk

RECENSIES

zou moeten doen. En ook zijn houding tegenover het liberalisme is soms merkwaardig ingewikkeld, zoals we trouwens uit zijn brieven aan Groen al wisten. Aan de ene kant beschouwde hij het Belgische en Franse liberalisme van die jaren als ondermijnd; hij meende echter ook dat 'men de woeste kracht der heerschende begrippen niet door tegenwerking, maar door ze te regelen, meester zal worden' (zoals hij op 21 maart 1831 aan C. J. van Assen schreef: 140 en cf. 145). En hij liet zich niet meeslepen door de 'zelfverheffing der natie' tijdens de tiendaagse veldtocht waar hij, evenmin als Groen, heil in zag.

Wat dit deel aantrekkelijk maakt naast de mogelijkheid om Thorbeckes lotgeval zo nauwkeurig te volgen zijn twee dingen: ten eerste, de informatie die zijn correspondenten hem verschaffen, zoals zijn oudere vriend J. de Vos over de stemming in Amsterdam en zijn generatiegenoot Schimmelpenninck van der Oye over de houding van de Gelderse katholieken in 1830 en 1831; ten tweede de emotionaliteit die ook nu weer zijn contacten met Duitse relaties bij hem losmaken. In het derde deel van het *Thorbecke-Archief* hadden we na 1828 geen levensteken meer aangetroffen van zijn opgewonden Dresdense vriendin (zijn latere schoonmoeder), mevrouw Solger. In Hooykaas' deel verschijnt ze weer in de zomer van 1831 maar pas uit 1833 is enige briefwisseling bewaard die de inleiding blijkt tot Thorbeckes zomerreis van dat jaar naar mevrouw Solger en haar dochters in Dresden en, op de terugweg, naar verschillende andere vrienden uit zijn Duitse periode. Mevrouw Solger en hij blijken trouw te zijn gebleven aan de geëxalteerde stijl die zij er ook in de vroege jaren twintig op na hielden. Het is een hoogst merkwaardig feit dat Thorbecke blijkbaar zonder zichzelf, zijn ironie en zijn kritische geest te verloochenen - hoe zou hij ook? juist deze maakten op mevrouw Solger zo'n indruk - in het Duits gemoedsbewegingen zoekt uit te drukken waar hij in zijn Nederlandse correspondentie over zwijgt. Tieck, de vriend en buur van mevrouw Solger, dankt hij, na zijn bezoek aan Dresden, uit Bonn voor de reine, schone, hartelijke en vrije omgang die hij opnieuw bij hem genoten heeft en die iets toevoegt aan zijn leven van Leids hoogleraar: 'Man wirkt wissenschaftlich und praktisch fort und verliert den Glauben an die Kraft, welche menschliches Zusammenleben zu einem Kunstwerk gestaltet. Sie berühren alles was Sie umgiebt, mit diesem Zauber ...'. Maar van Bonn gaat hij niet, zoals hij eerst van plan was, naar Zwolle om zijn moeder op te zoeken die hij in al deze jaren slechts één keer ontmoet kan hebben: bij de begrafenis van zijn vader in 1832.

Natuurlijk zijn er ook in dit uitstekend verzorgde boek drukfouten blijven staan. Slechts één trof mij als hinderlijk: in de tweede regel van bladzijde 120 staat 'erkaltet' in plaats van 'entfaltet'.

E. H. Kossmann

Ludy Giebels, *De Zionistische beweging in Nederland 1899-1941* (Assen: Van Gorcum, 1975, 223 blz., f 32,50, ISBN 90 232 1274 6).

The events of the late nineteenth century presented a sharp challenge to the Jewish people. A rising tide of anti-semitism was expressed both in the violent pogroms in Eastern Europe and in the potentially dangerous anti-semitism in Germany and France, where racism frequently replaced religion as its basic element. During this era of intense nationalistic feeling, Jewish thinkers attempted to come to grips with the crisis. Some saw a solution in assimilation or through conversion to Christianity; others, in adherence to socialism, or emigration to the New World. A minority dreamed of rebuilding the Jewish national home. The hope for redemption and national restoration had always been strong